kulturno stanje i politički status bizantskog donjeg Podunavlja nakon opetovanih invazija i naseljavanja pečeneških skupina. „Cumani bellatores *u drugoj bugarskoj državi (1186-1396)*" (**Alexandar Nikolov**) (str. 223-229) bavi se interakcijom kumanskih pridošlica, mahom ratnika, sa već miješanim starosjedilačkim stanovništvom drugog bugarskog carstva. „*Tatari na granicama Europe: engleska perspektiva*" (**Zsuzsanna Papp**) sabire razmjerno šture, ali zahvalne reference u suvremenoj engleskoj kronistici na zbivanja u istočnoj Europi uoči i za same najezde Tatara.

Drugi, kraći dio (str. 247-299), kako je već naprijed naznačeno, informativnog je karaktera. „*Godišnje izvješće*" (**Jozsef Laszlovszky**) (str. 249-257) donosi pogled na nastavne i izvannastavne aktivnosti institucije u akademskoj godini 2003/2004. te ukazuje na neke perspektive i planove oko poboljšanja i proširenja poslijediplomske ponude Odsjeka. Sažeci magistarskih (str. 259-271) i doktorskih radnja (str. 273-298) upoznaju s predmetima i načinima istraživanja na doktorskom studiju Medievalnog odsjeka CEU. Predstavljeni naslovi pokrivaju cijelu regiju, s nešto većim udjelom „madžarskih" i „rumunjskih" tema, a tematsko težište se samo globalno može odrediti kao „trup" srednjovjekovne povijesti Srednje i Istočne Europe 1000-1500.

Ovdje prikazanim redovnim i specijalnim prilozima Godišnjak Odsjeka za medievalne studije CEU-a legitimira se kao interdisciplinarni i međunarodni forum struke namijenjen svima koji imaju predispozicije i afiniteta za usporedbu i kontekstualizaciju svoje povijesti s poviješću šire regije.

Miroslav BARUN

Utopije utopljene u krvi

Tomislav Dulić (2005) Utopias of Nation – Local Mass Killing in Bosnia and Herzegovina 1941-42, *Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis, 402 str.*

Doktorska disertacija **Tomislava Dulića** obranjena je na Sveučilištu u Uppsali u rujnu 2005, te je zatim tiskana na engleskom jeziku. Potaknut zločinima provedenim u ratovima 1990-ih i percepcijom tih zločina u dijelu svjetske javnosti kao odraza drevnih etničkih mržnji, autor u toj knjizi pokušava istražiti povode za masovne pokolje u Bosni i Hercegovini 1941. i 1942. godine, metode organizacije tih zločina, motive i mehanizme provođenja nasilja na mikrorazini, te reakcije javnosti i pokušaje izbjegavanja progona od strane žrtava. Preko analize masovnih ubojstava u Drugome svjetskom ratu, autor ih želi smjestiti u širi sociokulturni kontekst Nezavisne Države Hrvatske i bosanskohercegovačkog društva s kraja prve polovine XX. stoljeća, te ispitati točnost u javnosti uvriježenog mišljenja o uvjetovanosti tih i zločina počinjenih pedesetak godina kasnije „drevnom balkanskom mržnjom". Pritom, za razliku od mnogih južnoslavenskih povjesničara, postavlja čvrste teoretske temelje istraživanja, i na taj način izbjegava politizaciju ili pristranost u istraživanju i analizi.

U prvom poglavlju (*The Problem*, 1-49) autor prikazuje dosadašnje pristupe problematici masovnih ubojstava na jugoslavenskom prostoru u Drugome svjetskom ratu. Ističe problem generalizacija i manipuliranja brojem žrtava zločina. Dosad je najčešći cilj istraživanja bilo utvrđivanje ukupnog broja stradalih. Dulić se tom trendu ne priklanja, već namjerava putem analize pojedinačnih slučajeva masovnih ubojstava ustanoviti i objasniti uzroke počinjenih zločina, za razliku od dosad prečesto prakticiranog nabrajanja okrutnosti i gomilanja suhoparnih brojki. U tu svrhu autor razrađuje teoretski i metodološki model trodimenzionalnog istraživanja masovnih ubojstava. Proces masovnog ubijanja dijeli na tri faze – konceptualizaciju (*conceptualisation*), provedbu (*implementation*) i izvedbu (*realisation*), kojima pridružuje dimenzije – namjeru (*intent*), sustavnost (*systematics*) i razmjere (*magnitude*). Usporedbom i koreliranjem tih triju dimenzija namjerava spoznati prave razmjere masovnih ubijanja, te masovna ubijanja u bosanskohercegovačkom prostoru 1941. i 1942. svrstati u jednu od sljedećih kategorija: od pojedinačnih pokolja preko etnocida i pokušanog genocida do najtežeg stupnja zločina – genocida.

Drugo poglavlje (*Antecedents*, 51-73), s kratkim pregledom modernizacijskih procesa na južnoslavenskom prostoru i prikazom uspostave hrvatskog, srpskog i bošnjačko-muslimanskog nacionalnog programa, služi kao uvod u treće poglavlje (*Conceptualisation*, 75-120). Tu Dulić prelazi na period Drugog svjetskog rata i analizira zbivanja koja su naposljetku rezultirala ustaškim i četničkim masovnim zločinima. On podsjeća na stupanje ustaškog pokreta na čelo kvislinške Nezavisne Države Hrvatske, zatim prikazuje nastanak većinski srpskog četničkog pokreta, te planiranje rješavanja nacionalnog pitanja hrvatskog i srpskog naroda od tih dvaju političkih subjekata. Ističe da je izvana uvezeni koncept nacionalne države u nedovoljno moderniziranu sredinu glavni uzrok etničke isključivosti obaju pokreta, a zatim analizira manifestiranje te isključivosti u projektima etničke homogenizacije teritorija kojim su ustaše i četnici upravljali ili težili upravljati. Uviđa različitosti između ustaškog i četničkog ideološkog objašnjenja progona nepoželjnih skupina – ustaški je, s obzirom na njihovu vodeću ulogu u vlastitoj državi, razrađeniji, s jasnije definiranim namjerama i metodama postizanja etničke homogenosti, dok je četnički kaotičniji, bez kulturne i rasne osnove progona. Dulić to interpretira kao odraz gerilskog karaktera četničkog pokreta koji, za razliku od ustaša, nije mogao računati na potporu državnog aparata pri organiziranju provedbe masovnih pokolja.

Najopsežnije poglavlje (*Implementation*, 121-297) namijenjeno je prikazima pojedinih slučajeva provedbe planova o uništavanju prethodno obilježene nepoćudne rasne, vjerske ili etničke skupine. Osobita pažnja je posvećena ustaškim likvidacijama u istočnoj Hercegovini, Podrinju i Bosanskoj krajini u ljeto 1941. godine, četničkim pokoljima nad Muslimanima i Hrvatima u istočnoj Bosni potkraj 1941. i sredinom 1942. godine, te institucionaliziranom uništavanju nepoćudnih u ustaškom sustavu koncentracijskih i radnih logora. Poglavlje završava osvrtom na prekid politike kontinuiranih masovnih zločina kako od ustaša, tako i od četnika potkraj 1942. godine, u čemu je presudnu ulogu imalo jačanje Narodnooslobodilačkog pokreta i drastično pogoršanje sigurnosne situacije na teritoriju NDH.

Dimenzije zločina obrađenih u knjizi istražene su u sljedećem poglavlju (*Realisation*, 299-324). Autor je prikupio velik broj statističkih podataka te na uzorku, većem od uobičajenog za istraživanja ove vrste, u nekoliko tablica i popratnom tekstu prikazao brojčanu stranu masovnih zločina u Bosni i Hercegovini 1941. i 1942. godine. Ustanovio je kako su Srbi bili izloženi genocidnom nasilju na razini NDH, koje je sistematski provođeno i

u području obuhvaćenom istraživanjem, no ipak je imalo manje razmjere nego što velik dio postojeće literature i memoara tvrdi. Muslimani su u sličnoj mjeri pogođeni četničkim nasiljem, osobito u sjeveroistočnoj Bosni. Hrvati su u istraženim krajevima stradali u manjoj mjeri, što autor objašnjava etničkom distribucijom stanovništva na promatranom teritoriju. Zbog fizičkog smještaja muslimanskog stanovništva između dominantno hrvatskih i dominantno srpskih krajeva, ono je bilo izloženo većem četničkom nasilju negoli Hrvati. Uz to, četnički zločini nisu slijedili načelo ubijanja nepoželjne skupine (*out-group*) u jasno odijeljenim fazama kao ustaški, što je posljedica gerilskog karaktera četničkog pokreta i njegove nemogućnosti uspostave državnog aparata na kontroliranom teritoriju. Važan rezultat istraživanja jest spoznaja kako je stupanj genocidnog ubijanja, odnosno dimenzije zločina, u jakoj vezi s odlukom počinitelja (ustašâ, odnosno četnikâ) da promijene politiku uništavanja nepoželjne skupine – „*the statistical analysis showed that there was a strong correlation between the perpetrator's decisions to change their policies and the level of genocidal killings*" – što implicira kontrolu političkog vrha ustaškog, ali i četničkog pokreta nad planiranjem i provedbom masovnih zločina počinjenih od njihovih pripadnika 1941. i 1942. godine.

U posljednjem poglavlju (*Destruction from above and below*, 325-364) autor suprotstavlja odnos političkih elita prema zločinima reakcijama lokalnih zajednica. Zaključuje da je ustaški teror provođen u koordiniranim fazama; u progonu nepoželjne skupine, osim ubojstava, korištene su i deportacije te prisilne vjerske konverzije. Pored fizičkog uklanjanja pripadnika nepoželjnih skupina, ustaški je teror težio organizirano izvući što veću materijalnu korist iz progona, zbog čega su ustrojene posebne državne organizacije, poput Državnog ravnateljstva za ponovu i Zavoda za kolonizaciju. S druge strane, četnički je teror zadržao predmoderna obilježja te je slijedio jednostavan obrazac definicije nepoželjne skupine, njenu koncentraciju, a zatim uništenje praćeno pljačkom. Međutim, autor se ne priklanja mišljenju kako samo države mogu počiniti ili pokušati počiniti genocid, već smatra kako i četnički zločini imaju obilježja koja bi ih mogla definirati kao genocidne zločine ili genocid, ponajprije zbog jedinstvene zapovjedne linije koja ih je uvezivala u jasno definiran politički plan uništenja nepoželjnih skupina na određenom teritoriju.

Autor iznosi ocjenu da su ustaše počinile genocid nad Židovima i Romima prema svim postojećim definicijama, dok je ustaške zločine nad Srbima i četničke zločine nad Muslimanima i Hrvatima moguće definirati kao etnocid, ali i kao pokušani genocid, odnosno genocid, već prema tome koju se definiciju genocida prihvati i koliki se broj žrtava uzme kao granica na kojoj masovni zločin prerasta iz lokalnih ubojstava u etnocid ili genocid. Knjiga završava zaključnim opaskama, popisom korištenih kratica, opsežnim popisom korištenih izvora i literature te indeksom osobnih imena i toponima spomenutih u tekstu.

Knjiga Tomislava Dulića vrijedan je doprinos hrvatskoj historiografiji. Iako ne donosi definitivne odgovore na sva otvorena pitanja u vezi zločina na jugoslavenskom prostoru u toku Drugog svjetskog rata, pruža jasan i znanstveno utemeljen pogled na tu problematiku. Ona pristupa masovnim ubijanjima u toku Drugoga svjetskog rata na bitno novi način, povezujući teorijske modele istraživanja masovnih zločina razrađene u svijetu sa slučajevima masovnog nasilja i ubojstava u čijem rješavanju hrvatska povijesna znanost nije, uz rijetke iznimke, odmakla daleko od kronografskog pristupa. Prevođenje ove knjige na hrvatski jezik poželjan je korak u poboljšanju svjesnosti hrvatske javnosti o posljedicama i implikacijama masovnih zločina u Drugom svjetskom ratu. Val povijesnog apologizma i

umanjivanja ozbiljnosti ustaških i četničkih zločina, kao i pokušaji rehabilitacije četničkog i ustaškog pokreta pokazuju nužnost takve akcije.

Goran HUTINEC

Na izvorima hrvatskoga zapadnoeuropskog identiteta

Mirjana Matijević Sokol – Vladimir Sokol (2005), Hrvatska i Nin u doba kneza Branimira, *Drugo dopunjeno izdanje, Zagreb: Hrvatski studiji Sveučilišta, 114 str.*

Knjiga **Mirjane Matijević Sokol** i **Vladimira Sokola**, hrvatskih medievista širokih disciplinarnih dijapazona (povijesti, arheologije, latinske filologije, povijesti umjetnosti) – *Hrvatska i Nin u doba kneza Branimira* – cjelovita je sinteza hrvatske povijesti druge polovice 9. stoljeća, koje se po upečatljivosti i povijesnim tragovima naziva Branimirovim vremenom. Proizišla iz dugogodišnjeg istraživanja svih relevantnih izvora, literature i – za rano srednjovjekovlje od suštinskog značenja – arheoloških nalaza, knjiga okuplja podatke o Hrvatskoj u vrijeme kneza Branimira kada se hrvatski narod duhovno opredijelio za zapadnoeuropski identitet, značaj bez presedana u praskozorju hrvatske povijesti. Pismo pape Ivana VIII. knezu Branimiru, ženske naušnice iz Stranča i Piramatovaca te tlocrt Crkve sv. Križa u Ninu – pomno su izabrani simboli hrvatskog identiteta Branimirova vremena koji slikovno uokviruju i krase knjigu.

Knjiga je podijeljena u tri tematska bloka: Povijesna razmatranja (str. 5-34), Pisana svjedočanstva o knezu Branimiru (str. 35-74) te Materijalna kultura Hrvata u Branimirovo doba - reprezentativni primjerci nakita (str. 75-98).

Na početku poglavlja *Povijesna razmatranja* (str. 5-34) nalazi se fotografija Crkve sv. Spasa na Vrilu Cetine koja je kulturnovjerski posljedak franačke, zapadnoeuropske prisutnosti na našim prostorima. Znakovito je da je ta naša crkva, koja pripada karolinškoj umjetnosti nazvanoj *westwerk*, i posebnim vladarskim pristupom iz vanjskog stubišta dopunila poznavanje europske predromanike (slika na str. 10). Tako drevna crkva s izvora Cetine simbolično najavljuje stranice „povijesnih razmatranja" koje govore o suvezu Franaka i Hrvata od samih hrvatskih povijesnih početaka. Želeći obnoviti Zapadno Rimsko Carstvo, Franci su se pokrenuli iz „dokonih" galo-germanskih krajeva i krajem 8. stoljeća „osvanuli" na dijelovima nekadašnjeg dunavskog limesa gdje su odvajkada „divljali" brojni, uglavnom nepoznati narodi, u ondašnjoj europskoj percepciji, nemilosrdni „apokaliptični" jahači s Istoka. Upravo su se tom slikom u civiliziranoj Europi prikazivali Avari koji su u kratko vrijeme zagospodarili Istokom i, otimajući i ubijajući poput svojih prethodnika Huna, zalijetali se duboko na Zapad. Franci kao prvi zapadni osviješteni branitelji kršćanske srednjovjekovne Europe preuzeli su ulogu predvodnika da ih upokoje zauvijek. I uistinu su ih upokojili djelomičnom zaslugom hrvatskih četa kneza Vojnomira negdje u Potisju (str. 7). Hrvatska historiografija posve je zanemarila taj podatak koji, po autorima, nadaje potvrdu da je Hrvatska integracijski zahvaćala svoje povijesne prostore iz fraze „od Drave do Jadrana" od samih svojih početaka.

FILOZOFSKI FAKULTET SVEUČILIŠTA U ZAGREBU
ZAVOD ZA HRVATSKU POVIJEST
INSTITUTE OF CROATIAN HISTORY
INSTITUT FÜR KROATISCHE GESCHICHTE

RADOVI
38

ZAVOD ZA HRVATSKU POVIJEST
FILOZOFSKOGA FAKULTETA SVEUČILIŠTA U ZAGREBU

FF press
ZAGREB 2006.

RADOVI ZAVODA ZA HRVATSKU POVIJEST
FILOZOFSKOG FAKULTETA SVEUČILIŠTA U ZAGREBU

Knjiga 38

Izdavač
Zavod za hrvatsku povijest
Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu
FF-press

Za izdavača
Miljenko Jurković

Glavni urednik
Borislav Grgin

Uredništvo
Ivo Goldstein
Boris Olujić
Mario Strecha
Božena Vranješ-Šoljan

Tajnik uredništva
Hrvoje Gračanin

Adresa uredništva
Zavod za hrvatsku povijest, Filozofski fakultet Zagreb,
Ivana Lučića 3, HR-10 000, Zagreb
Tel. ++385 (0)1 6120 150, 6120 158, faks ++385 (0)1 6156 879

Časopis izlazi jedanput godišnje

Ovi su Radovi tiskani uz financijsku potporu
Ministarstva znanosti, obrazovanja i športa Republike Hrvatske

Naslovna stranica
Iva Mandić

Računalni slog
Boris Bui

Lektura i korektura
Ivan Botica

Tisak
Tiskara Rotim i Market, Lukavec

Tiskanje dovršeno u listopadu 2006. godine

Naklada
400 primjeraka